

XX ЗУУНЫ МОНГОЛ ДАХЬ УЛС ТӨРИЙН ДЭГЛЭМИЙН АСУУДЛААРХ МОНГОЛЫН ЭРДЭМТДИЙН СУДАЛГАА

Ж.ЖАРГАЛ

*Доктор, МУБИС, Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухааны сургууль
Нийгмийн ухааны тэнхим*

Товч утга: Энэхүү өгүүлэл нь XX зууны Монгол Улсад тогтож байсан улс төрийн ардчилсан бус дэглэмийн асуудлаар манай орны нийгмийн ухааны эрдэмтдээс хийсэн судалгаа, дэвшүүлэн тавьсан үзэл санаа, дүгнэлтийн тоймыг улс төрийн сэтгэлгээний үүднээс авч үзсэн цуврал өгүүллийн эхнийх нь юм. Зохиогч өгүүлэлд манай орны эрдэмтэд 1980-аад оны сүүлч, 1990-ээд оны эхэн үед туурвисан бүтээлүүддээ монгол оронд тогтож байсан ардчилсан бус дэглэмийн асуудлыг судалсан байдлыг өгүүлсэн болно.

Түлхүүр үг: XX зууны Монгол Улс, улс төрийн ардчилсан бус дэглэм, авторитаризм, тоталитаризм, хэлмэгдүүлэлт

Abstract: This article is the first of the serials, considering from political point of view, about the researches made by scholars of our country, view and opinions been presented, and overall conclusion regarding on issue of political non-democratic regime that was present in Mongolia in the XX centuries. The author wrote about how the scientists of our country in the end of 1980's and beginning of 1990's studied the non democratic regime that was present in Mongolia in its literary works.

Монголын улс төр судлаач эрдэмтдээс профессор Ц.Ганболд, Ё.Довчин, Ю.Атар, А.Цанжид, И.Лхам, Д.Болд-Эрдэнэ, Д.Ганбат нар өөрсдийн зарим бүтээлдээ XX зууны Монгол Улсад тогтож байсан улс төрийн дэглэмийн талаар санал бодлоо илэрхийлжээ.

Профессор Ю.Атар XX зууны монголын улс төрийн системийг шинжилсэн нэгэн сэдэвт бүтээлдээ тоталитар болон авторитар дэглэмийн мөн чанар, шинж илрэл, дэлхийн орнуудад тогтож ноёрхсон хэв маяг, хэлбэрийг авч үзээд тухайн үеийн ЗХУ, коминтерний нөлөө оролцоогоор 1930 – аад оны сүүлч үе болоход манай оронд тоталитар дэглэм бүрэн тогтсон бөгөөд түүний хэлмэгдүүлэлтийн хүч Японоос өдөөсөн Халх голын дайн, дэлхийн хоёрдугаар дайны үед тодорхой хэмжээгээр саарсан, улмаар 1950 – иад оны дунд үеэс улс оронд авторитар дэглэм бүрэлдэж 1990 он хүртэл оршин тогтсон гэсэн үзэл санааг дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна²⁰⁶.

Профессор А.Цанжид нэгэн өгүүлэлдээ сонирхолтой чухал санал хэлжээ. Тэрбээр: “Нэлээд судлаачид Монгол Улсад 90-ээд он хүртэл оршин тогтнож байсан төрийг тоталитар дэглэмтэй байсан гэж үзсэнтэй санал нэгдэж байгаа юм. ... Тоталитар дэглэм байсан уу, үгүй үү гэдгийг шийдвэрлэхэд шалгуурын асуудал чухал юм. Бидний саналаар хоёр төрлийн, эсхүл хоёр бүлэг шалгуур байж болох юм. Нэгд нь төрийн хяналтын хүрээг авч үзэх нь оновчтой мэт санагдана. Төр нийгмээс өөрийгөө салган түүний дээр тавьж, нийгмийн амьдралын улс төр, нийгэм, эдийн засаг, оюун санааны хүрээнд хатуу хяналт тогтоосон байх нь түүний тоталитар шинжийг илэрхийлэх шалгуур мөн. Харин нийгмийн амьдралын бусад хүрээг харьцангуй чөлөөтэй байлгаж зөвхөн улс төрийн хүрээнд цөөхөн эрх мэдэлтний хяналтыг тогтоох нь төрийн авторитар шинжийн шалгуур юм. ... Хоёрт, төрийн шинж чанарыг (манайд үүнийг улс төрийн дэглэм ч гэж бас нэрлэдэг) тодорхойлох шалгуурт засаглалын механизмыг оруулж болох талтай. Засаглалын механизм гэдэг бол тодорхой хүчин, бүлэг хүмүүст засгийн эрхийг барих, өөрөөр хэлбэл засаглах бололцоог олгодог өвөрмөц үйл ажиллагаа, түүнийг явуулах эрх, хэм хэмжээний цогц юм. Түүнд юуны өмнө гурван зүйлийг оруулж болно. Үүнд: а) засгийн эх булаг, б) шийдвэр гаргах эрх, арга, в) удирдах элитийг сонгон шалгаруулах арга зэрэг болно. ... Дээрх шалгууруудыг манай улсын өмнөх Үндсэн хуулиуд, ялангуяа 1960 оны Үндсэн хуулиар тодорхойлогдсон төрийн шинж чанарт хэрэглэх юм бол төр тоталитар байсан гэдгийг хүлээн зөвшөөрөх учиртай нь илт юм. ... Харин эл дүгнэлттэй санал нийлдэггүй хүмүүс социалист орнуудад оршин тогтнож байсан улс төрийн дэглэмийг Хитлерийн болон түүнтэй төсөөтэй бусад дэглэмүүдтэй харьцуулсны үндсэн дээр хуучин социалист орнуудад, түүний дотор Монгол Улсад тоталитар дэглэм байгаагүй гэж үзэх нь бий. Дээрх шалгууруудын үүднээс эдгээр дэглэмүүдэд хандвал нэг хэв маягийн болох нь харагдана. Харин тухайн цаг үеийн болон гадаад, дотоод нөхцөл байдал, удирдлага болгосон улс төрийн үзэл онолын ялгаа зэргээс үүдэн тоталитаризмын хоёр өөр хэлбэр (баруун болон зүүн радикал) байсан гэж үзэж болох юм. Тоталитар дэглэмүүдэд байдаг нийтлэг шинж бол эхлээд хүчирхийллийн янз бүрийн аргуудыг хэрэглэн нийгэмд байр суурь эзлэн улмаар өөрийгөө бэхжүүлдэг явдал юм. Дараа нь аажимдаа илт эсэргүүцэгчид устаж үгүй болох, хүмүүс дэглэмийн тавьж байгаа шаардлагад үйл ажиллагаагаа зохицуулан “өөртөө цензур” тавьж

²⁰⁶ Атар Ю. Монголын улс төрийн системийн төлөвшлийн онцлогийг судлах нь (Системийн онолын загвараар) Хөх хот, 2005, 116-117, 123-137 дахь тал

сурах, иргэдийн улс төрийн соёл тоталитар хэв маягтай болж, үнэлэмж өөрчлөгдөх зэрэг шалтгаанаар тоталитаризмын илрэх хэлбэр аядуу болдог. Чухам ийнхүү аядуу болсон тоталитаризм Монгол оронд оршин тогтнож байсан билээ. Дашрамд дурьдахад, хуучин ЗХУ болон социалист бусад оронд их бага ямар нэг хэмжээгээр болж өнгөрсөн улс төрийн хэлмэгдүүлэлт нь эдгээр оронд тоталитар дэглэм үүсэж бэхжсэн арга байсан гэж үзэж болох юм” гэж бичжээ (бид товчлов. – Ж.Ж)²⁰⁷.

Энэ бол манай оронд тоталитаризм тогтож байсан асуудлыг судлахад онол, арга зүйн ач холбогдолтой чухал санаа юм. Манай зарим эрдэмтэн “аядуу тоталитаризм” гэж байдаггүй, ардчилсан бус, тэр тусмаа дарангуй дэглэм нь нэг бол хахир хатуу тоталитар, эсвэл арай аядуу авторитар байдаг гэсэн санал хэлдэг. Гэтэл асуудлыг тийнхүү “нэг бол тийм, эсвэл ийм” гэж хоёр тийшээ савлуулан туйлшруулж болохгүй, тэгж сэтгэх нь бодит байдалд нийцэхгүй, ЗХУ болон социалист байсан орнууд дахь тоталитар дэглэм 1950-иад оны дунд үеэс эхэлж багагүй хувирч тоталитаризмаас авторитар дэглэм рүү хувьсан шилжих, эсвэл эл хоёр дэглэмийн шинж илрэлүүд хоорондоо зэрэгцэн орших болсон гэсэн саналыг гадаадын хэд хэдэн эрдэмтэн илэрхийлсэний дотор францын эрдэмтэн Эдгар Морен ЗХУ дахь тоталитар тогтолцоо Сталины дараа аядуу, түүгээр ч үл барам харьцангуйгаар “хүнлэгжих” болсон гэжээ²⁰⁸. Энэ нь дэлхийн тодорхой орнуудад тогтсон тоталитар дэглэмийг түүхэн хувьсал, өөрчлөлтөөр нь авч үзэж судлах хэрэгтэйг харуулж байгаа юм.

Доктор И.Лхам Монголын нийгмийн ардчилал, шинэчлэлийн асуудлыг К. Попперийн <<нээлтэй нийгэм>>-ийн тухай үзэл баримтлалын үүднээс судалсан нэгэн сэдэвт зохиолдоо: “Монгол орон ХХ зууны 20-30-аад оноос 90-ээд он хүртэл <<хөрөнгөтний биш хөгжил>>, <<социалист хөгжил>> гэх мэт нэрийн дор <<Зөвлөлт маягийн хөгжлийн загвар>>-аар замнаж ирсэн. Энэхүү хөгжлийн загварын гол шинж нь социалист тоталитаризм болж байлаа. Монгол орны хөгжлийн тоталитаризмын шатны үндсэн агуулга нь тус оронд модернизацийн зорилтуудыг коммунист маягийн аргаар хэрэгжүүлсэн түүхэн үйл явцаар тодорхойлогдож байна. ... Монгол Улс 1990 оноос эхлэн тоталитар хаалттай нийгмээс ардчилсан нээлтэй нийгэмд шилжиж, гадаад эдийн засаг, гадаад бодлого, мэдээллийн харилцаа гэх мэт нийгмийн амьдралын бүх хүрээнд үндсэн өөрчлөлт хийж байна” гэж бичжээ²⁰⁹. Эндээс доктор И.Лхам монголын нийгмийг коммунист арга замаар модернизаци хийж шинэчлэх явцад тус оронд 1930-аад оноос 1990 он хүртэлх үед социалист хэв маягийн хаалттай тоталитаризм тогтож байсан гэсэн үзэл санааг гаргаж тавьсан нь тодорхой харагдаж байна.

Профессор Д.Болд-Эрдэнэ манай оронд тоталитаризм тогтож байсан асуудлыг авч үзсэн өгүүллийг 2007 онд нийтлүүлжээ. Тэрбээр өгүүлэлдээ ЗХУ, Коминтерны оролцоотойгоор, бас төр барьсан МАХН-ын бодлого, үйл ажиллагааны алдаа гажуудал, бусад зарим хүчин зүйлийн улмаас ХХ зууны Монгол оронд тоталитар дэглэм бүрэлдэн тогтож байсан гэсэн үзэл санаа бүхий дүгнэлтийг түүхэн үйл явдал, тодорхой баримт материалын үндсэн дээр гарган тавьжээ. Эрдэмтэн Монгол оронд тоталитаризм бүрэлдэн тогтсон үйл явцыг хэд хэдэн үе шатад хувааж “... 1920 – иод оны дунд үеэс 1930-аад оны эхэнд тоталитаризмын суурь үндсүүд хэдийнээ бүрэлдэж, улмаар тэр бүхэн нь цаашдаа хэлбэршин зүгшрэх болсон”, “...1930-аад оны дунд үеэс 1940-өөд оны дунд үе хүртэлх хугацаанд бүхэлдээ тоталитаризм бүрэн агуулга, шинжээрээ оршин үйлчлэх болсон”, “...1940-өөд оны дунд үеэс 1980-аад оны сүүлч үе хүртэлх хугацаанд монгол оронд оршин тогтож байсан тоталитар дэглэм өмнөхөөсөө хэд хэдэн онцлог шинжээр ялгарах болсон юм”. “... Сүүлийн үед социализмын гажуудал хэмээн нэрлэж байсан үзэгдлүүд болох захиран тушаах арга, нэг хүнийг тахин шүтэх ёс, бүдүүлэг тэгшитгэл, хуваарилалт, үзэл суртлын хатуу хяналт, хязгаарлалт зэрэг нь монголд олон арван жил ноёрхсон тоталитаризмын хоорондоо холбоо бүхий цогц бүхэл шинжийн тодорхой илрэл, түүний бодит үр дагавар болох нь нэгэнт тодорхой болсон юм” гэж дүгнэн бичсэн байна²¹⁰.

Профессор Д.Болд-Эрдэний эл санаа бодол чухал бөгөөд манай түүхч эрдэмтдийн нэлээд нь дээр дурдагдсан үзэгдлүүдийг тоталитар дэглэмээс хөндий авч үзэж тус тусдаа бий болсон алдаа гажуудал хэмээн үзэж байсан дутагдлын учирь олж харахад ач холбогдолтой байгаа юм.

1990 оноос хойш нийтлэгдсэн социологийн тоймтой ном бүтээлийг үзэхэд манай социологич эрдэмтэд монгол орон дахь тоталитар болон авторитар дэглэмийн асуудлыг төдийлөн анхаарч авч үзээгүй байна.

Гэхдээ социологич эрдэмтдээс профессор Х.Гүндсамбуу, Ч.Гамир нар авч үзэн буй асуудлаар үзэл санлаа хэлжээ. Х.Гүндсамбуу монголын нийгмийн давхраажлыг судалсан нэгэн сэдэвт томоохон бүтээлдээ: “...ХХ зууны монголын нийгмийг социологийн үүднээс тун нарийн судлууштай байгаа юм. Үнэндээ бол хорьдугаар зууны монголын нийгмийг түүхийн үүднээс, тэгэхдээ мушгин гуйвуулсан байдлаар нэлээд судалсан, харин социологийн үүднээс бараг судлаагүйг онцгойлон дурьдалтай” гэж цохон тэмдэглээд ХХ зууны Монгол Улсад оршин тогтож байсан улс төрийн дэглэмийн талаар: “... хорьдугаар зууны монголд социализм байсан эсэх нь маргаантай ч захиргаадалтын хүнд сурталт – тоталитар тогтолцоо байсан нь ямар ч маргаангүй. ... Миний төсөөллөөр монголд тоталитар тогтолцоо бүрэлдэх хоёр шимт хөрс байсны нэгдэх нь дорнын деспотизм, нөгөө дэх нь хүй элгэний хийгээд нэг нутаг усныхны социализм юм. ... ХХ зууны монголд эхлээд нэг хүний буюу Х.Чойбалсангийн, дараа нь бичил бүлгийн буюу Ю.Цэдэнбал тэргүүтэй МАХН-ын Төв Хорооны Улс төрийн товчооны гишүүдийн дарангуйлал тогтож, тэр нь 1990 оны ардчилсан хувьсгалын эхэнд унасан билээ” гэж бичжээ²¹¹.

²⁰⁷ Цанжид А. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн онолын үзэл баримтлалын тухай зарим асуудал. – Шинэ толь. – 1999, №4 (28), 18-30 дахь тал

²⁰⁸ Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя. Перевод с французского. М., 1995, с.38

²⁰⁹ Лхам И. К. Попперийн <<нээлтэй нийгэм>>-ийн үзэл санаа ба нийгмийн ардчилсан үйл явц (Философийн шинжилгээ). УБ., 2001, 71-72 дахь тал

²¹⁰ Болд –Эрдэнэ Д. Монгол дахь тоталитаризм: үүсэл бүрдэлт, үе шат, онцлог. – Шинэ толь. – 2007, №2 (59), 17-28 дахь тал

²¹¹ Гүндсамбуу Х. Монголын нийгмийн давхраажил: хөгжил, хандлага (ХХ зуун). УБ., 2002, 37 дахь тал

Социологич Ч.Тамир Монголд тоталитар дэглэм тогтож байсан асуудлаар судалгааны хоёр өгүүлэл нийтлүүлсэн нь нэн сонирхолтой байна. Зохиогч 2009 онд МУИС-ийн “Политологи” сэтгүүлийн №4 –д нийтлүүлсэн “Улс төрийн Товчооны гишүүдийн хэв маяг, социал төрх” (1940-1990 он) гэсэн өгүүлэлдээ 1940-1990 оны хооронд МАХН-ын Төв Хорооны Улс төрийн Товчооны гишүүн, орлогч гишүүнээр сонгогдон ажиллаж, нам, төрийн өндөр албан тушаал хашиж байсан нийт 47 хүний улс төр, үзэл бодол, социал шинж төрх, боловсрол, нутаг ус, гишүүн байсан хугацаа, дэвшсэн ба буусан байдлыг тэр үеийн улс төрийн дэглэмтэй нягт холбож, социологийн үүднээс шинжилж үзээд тэдгээр гишүүдийн “... албан тушаал хаших хугацаа нь уртсах тусам эрх мэдэл илүүтэй төвлөрүүлэх хандлага их байна. Ингэж албан тушаалыг ээлжилж, хавсруулж, төвлөрүүлж удаан хугацаагаар хаших явдал түгээмэл байсан нь эрх мэдлийг хуваарьгүй эзэмшигч ноёрхогч элит нь бүрэн хаалттай систем байсныг харуулна. ... Энэ баримт нь Ю.Цэдэнбал огцорсон ч 1990 он хүртэл монголын улс төрийн дарангуйлагч дэглэм огтхон ч өөрчлөлт ороогүй хэвийн ажиллаж байсныг харуулах бөгөөд тоталитар дэглэм нь авторитар дэглэмээс ялгаатай нь удирдагч нь солигдоход огтхон ч өөрчлөлт ордоггүй гэдгийг нотлож байна. ... Тиймээс Монгол Улсад 1940-1990 оны хооронд тоталитар дэглэм үүсч бүрэлдэж оршин тогтож байсныг батлан харуулж байна” (бид товчлов. Ж.Ж.) гэж бичжээ²¹². Зохиогч эл өгүүлэлдээ манай оронд тоталитар дэглэм бүрэлдэн тогтох, улмаар бэхжиж ноёрхоход МАХН, түүний дээд удирдлага бүхий Төв Хорооны Улс төрийн Товчоо үндсэндээ хаалттай, намын олон түмний хяналтнаас гарсан, дархлагдсан байдалтай байсан явдал ихээхэн үүрэг нөлөөтэй байсан гэсэн үзэл санааг баримт нотолгоотой гаргаж тавьсан нь манай түүхч эрдэмтдийн энэ талаарх үзэл бодолтой нийцэж байгаа юм.

Ч.Тамир, эл өгүүллийн үргэлжлэл гэж үзэж болохоор “Монголд тоталитар дэглэм тогтоход институцийн (дүрмийн) гүйцэтгэсэн үүрэг” гэсэн өөр нэг өгүүлэлдээ тус оронд тоталитаризм тогтож байсан асуудлаар манай нэлээд эрдэмтний хийсэн судалгаа, нийтлүүлсэн бүтээлийн агуулга, үзэл санаа, дүгнэлтийг шинжлэн үзээд тэдгээрийг нэгдүгээрт, тус оронд авторитар дэглэм тогтож байсан, хоёрт, тоталитар дэглэмтэй байсан, гуравт, зарим эрдэмтэн эл хоёр дэглэмийн тухай ойлголтыг төдийлөн ялгаж хэрэглээгүй, тиймээс тэдгээр нь хоорондоо сүлжилдэн оршиж байсан гэсэн үзэл санаа бүхий гурван чиглэлтэй үнэлэлт дүгнэлт гарч байгааг авч үзсэн нь энэ талаарх судалгааны анхны оролдлого болсон байна.

Зохиогч өгүүлэлдээ “... социализмын үеийн Монгол нь 1940-1990 он хүртэл тоталитар дэглэмтэй байсан, энэ дэглэм нь ялгаатай хэв маягуудтай байсан” гэсэн урьдчилсан таамаглал дэвшүүлэн тавиад түүний дагуу Чойбалсан ба Цэдэнбалын дэглэмийг эл үед хуралдсан МАХН-ын их хурал, Төв Хорооны Улс төрийн Товчооны бүрэлдэхүүн, үйл ажиллагааг улс төрийн дэглэмтэй нягт уялдуулж, улс төрийн социологийн үүднээс шинжлэн үзээд 1940-1990 онд Монголд улс төрийн тоталитар дэглэм тогтож байсан, гэхдээ тэр нь 1940-1954, 1954-1990 онд хоорондоо мөн чанар, уг шинжээрээ нэгэн нэгдмэл боловч багагүй ялгаа онцлогтой хоёр янзын хувилбар бүхий төлөв байдалтай байсан гэсэн сонирхолтой, шинэлэг үзэл санааг агуулсан дүгнэлтийг гарган тавьжээ²¹³. Социологийн эл үзэл бодол нь манай нэлээд эрдэмтэн тус оронд 1940-өөд оноос 1950-иад оны эхэнд тоталитар дэглэм, 1950-иад оноос 1980-иад онд авторитар дэглэм тогтож байсан гэж үздгийг эргэн харж нягтлан судлахад ач холбогдолтой юм.

Монгол Улс XX зууны 70 орчим жилд уламжлалт нийгмийг хувьсгалт ёсоор өөрчлөн байгуулах чиглэлээр замнасан түүхэн үед тус оронд оршин тогтож ирсэн улс төрийн дэглэм, түүний хувьсгал хувирлыг чухамдаа манай түүхч эрдэмтэд бусдаас илүү судлан шинжилж олон бүтээл туурвижээ. Тэдгээр эрдэмтдийн дотроос академич Ж.Болдбаатар, шинжлэх ухааны доктор, профессор Ч.Дашдаваа нар асуудалд тогтмол анхаарал хандуулж тоймтой, нэгтгэн дүгнэсэн үзэл санааг гарган тавьж, түүнийгээ шинээр хийсэн судалгааныхаа үр дүнгээр нягтлан тодотгож, чамбайруулсаар иржээ. Энэ нь эдгээр эрдэмтний 2003-2011 онд нийтлүүлсэн тус тусын болон хамтарч бичсэн бүтээл, түүнчлэн “Монгол Улсын түүх” таван боть хамтын суурь бүтээлийн тавдугаар боть, “Монгол Ардын намын түүх” есөн боть хамтын бүтээлийн II, III, V, VI ботийн холбогдох бүлэг зүйлүүдэд тусгалаа олжээ.

“Монгол Улсын түүх”-ийн V ботид XX зууны 30-50-иад оны үеийн монголын улс төрийн дэглэмийн талаар профессор М.Санждорж, З.Лонжид нарын бичсэн зүйлүүд мөн орсон байна.

Академич Ж.Болдбаатар 1950-1980-иад оны үеийн улс төрийн дэглэмийг судалж 1990-ээд оны төгсгөл үед дэвшүүлэн тавьж байсан үзэл бодлоо үндсэндээ хэвээр баримтласны хамт зарим зүйлийг нэмж нягтлан тодотгосон байна. Академич “Монгол Улсын түүх” зохиолын V ботид тус оронд 1930-1950-иад оны эхэнд тогтон ноёрхож байсан тоталитар дэглэм нь 1950-иад оны эхний хагас болон дунд үед бий болсон дотоод гадаад нөхцөл байдал, хүчин зүйлийн нөлөөгөөр хүч суларч улмаар авторитар дэглэмээр солигдсон, эл үйл явцын агуулга нь: 1950-иад оны үед “Улс орны удирлагын дотор гарсан зөрчил тэмцлийг өнгөцхөн харвал ажлын дутагдал доголдлыг арилгах, удирдлагыг орчин цагийн боловсролтой шинэ хүчнээр сэлбэх зорилготой байсан мэт боловч хэрэг явдлын гүн рүү өнгийвөл нэг хүнийг тахин шүтэхийн хор холбогдлыг арилгах, тухайн нийгмийн тогтолцооныхоо хүрээнд ардчиллыг гүнзгийрүүлэх гэсэн дэвшилтэт, олон ургальч үзэл бодлыг нухчин дарах улс төрийн тун өөр агуулгатай байсан юм. Ийнхүү улс оронд авторитар дэглэм тогтох улс төр, үзэл суртлын урьдач нөхцөл аажим аажмаар бэлтгэгдсээр байв. Түүнчлэн 50-иад оны эцэст ардын хувийн аж ахуйтныг хоршоолсноор БНМАУ-д авторитар дэглэм тогтох эдийн засгийн гол

²¹² Тамир Ч. Улс төрийн Товчооны гишүүдийн хэв маяг, социал төрх (1940-1990 он). – “Политологи” сэтгүүл. – 2009, №4 (50), 168-176 дахь тал

²¹³ Тамир Ч. Монголд тоталитар дэглэм тогтоход институцийн (дүрмийн) гүйцэтгэсэн үүрэг. – “Политологи” сэтгүүл. – 2010, №6 (58), 150-159 дэх тал.

нөхцөл бүрэлдсэн юм. 1960 оны VII сарын 6-нд БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын 4 дэх удаагийн сонгуулийн анхдугаар чуулганаар БНМАУ-ын III Үндсэн хуулийг баталсан нь улс оронд авторитар дэглэм тогтох эрх зүйн үндсийг бүрдүүлжээ. ... Үндсэн хуульд <<БНМАУ-ын төр, нийгмийг удирдан чиглүүлэгч хүч бол ... Монгол Ардын Хувьсгалт Нам мөн>> гэж заасан нь нам төвтэй улс төрийн тогтолцооны эрх зүйн үндсийг бүрэлдүүлсэн байна. Энэ нь төржсөн нам, намжсан төр бий болж, нам, төрийн ажлын зааг ялгаа яваандаа алдагдах үндсийг тавьж өгчээ”²¹⁴. “...Төгсгөлд нь дүгнэхэд 1965 –аас 1980-аад онд БНМАУ нийгмийн байгууллын хувьд социализм байгуулж дуусгах зорилт тавьж, түүнийгээ хэрэгжүүлэхийн төлөө хүчин зүтгэж байсан, улс төрийн дэглэмийн тухайд авторитаризм хуваарьгүй ноёрхсон орон болон хувирчээ. 1960-аад оны дунд үеэс монголын нийгэмд хүчээ авсан авторитар дэглэм 1980-аад он гэхэд нийгэм – улс төрийн өөрийн гэсэн тодорхой үндэс, агуулга, хэлбэртэй болсон байна” гэж бичжээ²¹⁵. Эндээс үзвэл академич 1950-иад оны дундаас 1960-аад оны дунд хүртэлх арав гаруй жил ба тэр явцад болж өнгөрсөн улс төр, үзэл суртал, нийгэм, эдийн засаг, эрх зүйн томоохон үйл явдал нь тус оронд 1930-1940-өөд онд тогтож байсан тоталитар дэглэм авторитар дэглэмээр халагдаж солигдох, нэг үгээр хэлбэл авторитар дэглэм бүрэлдэн тогтож ноёрхох урьдач нөхцөл, хүчин зүйлийг бэлтгэсэн нэг ёсондоо эл хоёр дэглэмийн завсрын шинж агуулгатай үе байсан гэсэн сонирхолтой, шинэлэг санааг гарган тавьжээ. Энэ нь манай орон дахь улс төрийн дэглэмийн хувьсал, өөрчлөлтийг тодорхой хандаж тусгайлан судлахад ач холбогдолтой байгаа юм.

Академич Ж.Болдбаатар 2011 онд нийтлэгдэж гарсан “Монгол Ардын Намын түүх” есөн боть бүтээлийн ихэнхэд нь зохиогчоор оролцжээ. Тэдгээрийн нэг нь 1946-1953 оны үеийн намын түүхийн асуудлыг авч үзсэн V боть байгаа бөгөөд академич түүний IV бүлгийг бичиж түүндээ 1940-өөд оноос 1950-иад оны эхэн үеийн улс төрийн дэглэмийг судалж үзэл бодол, үнэлэлт дүгнэлтээ гаргаж тавьсан байна. Зохиогч энэ талаар “Монгол дахь тоталитар дэглэм гүнзгийрсэн нь” гэж гарчигласан гуравдугаар зүйлд: “Дайны жилүүдэд цаг үеийн шаардлагаар удирдлагын төвлөрлийг хүчтэй болгосон нь тоталитар тогтолцоог улам гүнзгийрүүлсэн ажээ. ЗХУ-д И.В.Сталины дарангуйлал тогтож, ЗХУ-д төдийгүй коммунист ажилчны хөдөлгөөнд И.В.Сталиныг тахин шүтэх болсон нь Монголд Х.Чойбалсанг тахин шүтэх үзэл гүнзгийрэхэд үлэмж нөлөө үзүүлж байв”²¹⁶. “Нэг хүнийг тахин шүтэх үзэл газар авах тусам тоталитар дэглэм улам бүр гүнзгийрч нийгмийн бүхий л эд эс бүхнийг хяналтандаа авах болов. Үзэл суртлын хяналт чангарч бүхнийг нэг үзэл суртлын шүүлтүүрээр шүүх хандлага хүчтэй болов”²¹⁷. “<<Маршал Чойбалсангийн>> хэмээн түүхнээ нэрлэгддэг 1940 оны Үндсэн хууль батлагдсны дараа БНМАУ-д нэг хүнийг тахин шүтэх, улмаар нийгмийг хөгжүүлэх чиг баримтлалаа ЗХУ-ын бодлогыг хуулбарлах тал руу хэт хандуулж, намын үзэл суртал, сургалт хүмүүжлийн бүх ажил марксист-ленинист онол, арга зүйд бүрэн тулгуурлан намын гишүүд гэлтгүй малчин ардаас балчир сурагчдыг хүртэл энэ талаар зохих зохих түвшиндээ мэдлэгтэй болгохыг шаардах болов. Энэ бүхэн Монгол орон нэг хүний ганцаар дарангуйлал тоталитар дэглэм гүнзгийрэн оршиж байсныг харуулна” гэж дүгнэн бичжээ²¹⁸.

Академич Ж.Болдбаатар түүнчлэн доктор Д.Дашдуламтай хамтран дээр дурдсан есөн боть бүтээлийн VI ботийг (1954-1965 он) мөн бичиж түүний гуравдугаар бүлэгт эл үеийн улс төрийн дэглэмийг авч үзсэн байна. Зохиогчид түүндээ 1950-иад оны хоёрдугаар хагасаас МАХН-ын дээд удирдлагад нэг талаас Ю.Цэдэнбал ба түүнийг дэмжигчид, нөгөө талаас Д.Дамба, улмаар Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд, Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын хооронд явагдсан зөрөлдөөн тэмцэлд Ю.Цэдэнбал 1964 онд ялснаар “... Монголын нийгмийн удирдлагын хямрал шувтарч, 1960-аад оны дунд үе гэхэд номенклатурчдын шинэ анги бүрэлдэж, Монгол оронд улс төрийн тоталитар дэглэм тогтжээ”²¹⁹. “Эл үед Монголд ноёрхох болсон улс төрийн тоталитар дэглэмийн танин мэдэхүйн үндэс нь ард түмэнд үл итгэн, нийгмийг бүхэлд нь хамарсан хяналтын тогтолцоог бий болгосонд оршино. Ийм учраас уг дэглэмийн нийгмийн бааз нь ард түмэн ч биш, намын олон түмэн ч биш, харин Намын Төв Хорооны мэдлийн ажилтнуудын эрх дархтай дээд хэсэг болж байв. Онол, үзэл суртлын үндэс нь марксизм, ... ангийн тэмцэл, пролетарийн диктатур, социалист байгуулалтын нийтлэг зүй тогтол, ... үзэл суртлын тэмцэл зэрэг ухагдахууныг туйлчилж догматикаар тайлбарлан хэрэглэж ирсэн явдал юм. Зохион байгуулалтын хэлбэр нь хамтын удирдлагыг ёс төдий хэрэглэж, хэрэг дээрээ нэг хүний тушаал шийдвэрийг бурханчилан шүтэж, үг дуугүй биелүүлэхэд чиглэж байв. Ажлын арга барилын сонгодог шинж нь захиран тушаах хүнд сурталт ёс байсан юм. ... Тоталитар дэглэмийг бэхжүүлэхэд нөлөөлсөн олон хүчин зүйл байсныг тэмдэглэх нь зүйн хэрэг юм. Тухайлбал, сталинизмын олон улсын нөлөө, социализмын туршлагыг дан ганц ЗСБНХУ-ын туршлагаар хэмжиж ... байсан догматик бүдүүвчлэл, олон улсын коммунист хөдөлгөөн, социалист системийн шалгарсан манлай хүчний тухай нийтэд тархсан сэдэв нь Монгол дахь эл дэглэмийг тэтгэн дэмжих олон улсын шимтэй хөрс болж байжээ” (бид товчлов. – Ж.Ж.) гэж дүгнэн бичсэн байна²²⁰.

²¹⁴ Монгол Улсын түүх. Тавдугаар боть. (XX зуун). УБ., 2003, 296-297 дах тал

²¹⁵ Мөн зохиол. 358 дахь тал

²¹⁶ Монгол Ардын Намын түүх (1946-1953). V боть. Зохиогч: П.Дэлгэржаргал, Р.Төрдалай, Ж.Болдбаатар. УБ., 2011, 212 дахь тал

²¹⁷ Мөн зохиол. 216 дахь тал

²¹⁸ Мөн зохиол. 218-219 дэх тал

²¹⁹ Монгол Ардын Намын түүх (1954-1965). VI боть. Зохиогч: Ж.Болдбаатар, Д.Дашдулам. УБ., 2011, 214 дэх тал

²²⁰ Мөн зохиол. 223-224 дэх тал

Академичийн доктор Д.Дашдуламтай хамтран бичсэн эдгээр зүйлийн үзэл санаа, дүгнэлт нь түүний 2003 онд “Монгол Улсын түүх” –ийн V ботид бичсэн зүйлийн агуулга, логиктой багагүй зөрчилдөж байна. Тухайлбал, тэрхүү V ботид зохиогч манай оронд 1930-аад онд тогтсон тоталитар дэглэм 1950-иад оны эхний хагаст хүч сулран хувьсаж улмаар 1960-аад оны дунд үед авторитар дэглэмээр бүрэн халагдсан гэж үзсэнийг бид дээр иш татаж тодорхой өгүүлсэн бөгөөд харин 8 жилийн дараа 2011 онд бичсэн дээрх зүйлдээ 1960-аад оны дунд үед манай оронд тоталитар дэглэм ноёрхож байсан гэсэн нь хоорондоо зөрж байна. Энэхүү сүүлчийн үзэл санаа нь угтаа бүлгийг хамтран бичсэн доктор Д.Дашдуламын санал бодол байгаа боловч уу гэж бодогдовч дурдсан үед тогтож байсан тоталитар дэглэмийн нийгэм, улс төр, үзэл суртлын үндэс, шинж чанарын талаар бичигдсэн хэсгийн үг өгүүлбэр, бичлэг нь академичийн 2003 онд “Монголын түүх”-ийн V ботид бичсэн зүйлтэй яг адил байгаа юм. Тэгэхлээр тэрбээр энэ асуудлаарх санаа бодлоо сүүлийн үед тодогтож, манай оронд 1960-аад оны дунд үед ч тоталитар дэглэм тогтон ноёрхож байсан хэмээн үзсэн байж болох талтай.

Энд үүнтэй холбоотой нэг зүйлийг дурдахад “Монгол Ардын Намын түүх” есөн боть зохиол нь хэдийгээр намын түүхийн асуудлын үүднээс голлон бичигдсэн байгаа ч гэсэн тэдгээрт бүхэлдээ XX зууны Монголын улс төрийн түүх, түүний дотор улс төрийн дэглэмийн асуудал чухал байр суурь эзэлж тусгалаа олжээ. Харин 1966-1983 оны үеийг хамарсан VII ботид (зохиогч нь З.Баасанжав) эл үеийн улс төрийн амьдрал, ер нь улс төрийн ямар тогтолцоо, дэглэм оршиж байсныг авч үзээгүй, үүний дээр эл олон боть зохиолын VIII боть бичигдээгүй ажээ. Тиймээс манай түүхч эрдэмтэд, түүний дотор намын түүхээр мэргэшсэн эрдэмтэд 1960-аад оны дунд үеэс 1990 он хүртэлх үеийн улс төрийн дэглэмийн талаар сүүлийн үед ямар санал бодолтой байгаа нь одоогоор төдийлөн тодорхой биш байна гэж үзэж болохоор юм.

“Монгол Улсын түүх”-ийн V ботид манай орны 1930-аад оны үеийн улс төрийн дэглэмийн асуудлыг түүхч эрдэмтэн З.Лонжид “Ардчилсан ёс зарчим алдагдаж, тоталитар дэглэм тогтсон нь” гэж гарчиглан дэлгэрэнгүй авч үзжээ. Зохиогч тэр талаар: “...1934 оны сүүлийн хагасаас намын удирдах тэргүүлэх үүргийг дахин сэргээж, төр, засгийн бүх үйл ажиллагааг намын хяналтад оруулж эхэлсэн байна. ... Ялангуяа 1933 оноос эхлэн тус улсын дорнод хязгаарт түгшүүртэй байдал бий болсон явдлыг МАХН шиглаж, төр засгийн бүх эрхийг өөртөө төвлөрүүлэн Улсын Бага хурал, Засгийн газрын үйл ажиллагааг шууд зааварлах болов. ... Намаас төр захиргааны бүх хэрэгт урьдын адил хүчтэй нөлөөлөх болж байгааг П.Гэндэн зэрэг хүмүүс эсэргүүцэж байсан боловч тэднийг ... зэмлэж, П.Гэндэн бол <<намын удирдах үүргийг зөвшөөрөхгүй байсан ба ... улс төрийн хортой явдлуудыг удаа дараагаар гаргаж байсан>> хэмээн буруутгаж ... ЗХУ-д нутаг заан суулгах шийдвэрийг 1936 оны хавар МАХН-ын Төв Хорооны бүгд хурал гаргасан юм (Бид товчлов. – Ж.Ж.). Энэ шийдвэр МАХН улс орны бүх удирдлагыг өөртөө бүрэн эрхтэйгээр төвлөрүүлэх боломжийг бүрдүүлсэн бөгөөд намын байгууллагын оролцоо, зөвшөөрөлгүйгээр их, бага ямар ч асуудлыг төр засгаас шийдвэрлэх эрхгүй болсон байна. Өөрөөр хэлбэл, намын дарангуйлал газар авах нөхцөл бүрджээ. ... Тийнхүү 1934 оноос эхлэн намын удирдлагыг сэргээж эхэлсэн нь 1936 оны хавраас Намын Төв Хорооны тэргүүлэгч, Ерөнхий сайдын нэгдүгээр орлогч, өрлөг жанжин (маршал), Дотоод Явдлын Яамны сайд Х.Чойбалсанд онцгой эрх олгосноор дуусгавар болж, ардчилал хязгаарлагдаж, төр ёс алдагдаж, хууль хяналт завхарч, ганц хүний дарангуйлал зонхилох байдал гараагаа авч, нэлээд хурдацтай гүнзгийрч байлаа” гэж бичжээ²²¹. Эрдэмтэн цааш энэхүү тоталитар дэглэм Коминтерн, ЗХУ-ын удирдлагын нөлөө шахалтаар улс төрийн хилсдүүлэлт үйлдсэн, тэр нь 1937 онд ид оргилдоо хүрч, 1940-өөд он, түүнээс хойш ч олон жилийн турш янз бүрийн хэлбэрээр үргэлжилснийг авч үзжээ²²².

Профессор З.Лонжидын судалгаа, гаргаж тавьсан дээрх үзэл санаа нь манай оронд 1930-аад онд тоталитаризм тогтсон асуудлыг цааш нарийвчилж судлахад наандаж хоёр зүйлийн ач холбогдолтой гэж бодогдож байна. Нэгд, 1930-аад онд Итали, Герман, ЗХУ болон хожим нь бусад хэд хэдэн оронд тоталитар дэглэм янз бүрийн хэв маяг, хэлбэрээр бүрэлдэн тогтож ноёрхоход эдгээр оронд өргөн олон түмний нийгмийн бааз сууриа болгосон улс төрийн ганц нам дангаар тогтож, улмаар төр, нийгмийг бүхэлд нь дэглэн засаглаж, нэг үзэл суртлыг туйлшруулан баримталснаар тоталитар нам болж хувирсан явдал гол үүрэг нөлөөтэй байсныг гадаадын олон эрдэмтэн судалж нийтлэг үзэл бодол, дүгнэлтэд хүрсэн байдаг. 1930-аад онд манай оронд тоталитар дэглэм бүрэлдэн тогтох үйл явц мөн ийм арга механизмаар явагдсныг профессор З.Лонжид түүхэн үйл явдал, баримт мэдээний үндсэн дээр илэрхийлэн харуулжээ. Хоёрт, философич Ш.Түдэв зэрэг зарим эрдэмтэн манай оронд МАХН нь төрийн үйл хэрэгт тэр бүр хугалдан оролцохгүй явж ирсэн гэж үзсэн байдаг²²³. Гэтэл түүхэн үйл явдал үнэндээ тийм байгаагүй, олон янзын хүчин зүйл, түүхэн нөхцөл байдлын нөлөөгөөр улс төрийн ганц нам байсаар ирсэн МАХН тус оронд авторитар болон тоталитар дэглэм бүрэлдэн тогтоход ихээхэн нөлөө оролцоотой байсныг З.Лонжид баримт нотолгоотой гаргаж тавьсан байна.

Монголын төрийн түүхийг олон жил дагнан судласан нэрт эрдэмтэн, профессор М.Санждорж 2000 оноос хойшихи зарим бүтээлдээ, тухайлбал, 2003 онд нийтлэгдсэн “Монгол Улсын түүх”-ийн V ботид бичсэн зүйлдээ 1940-1950-иад оны үед манай оронд тогтож байсан улс төрийн дэглэмийн асуудлаарх үзэл санаагаа нэлээд хэмжээгээр нягтлан тодогтожээ. Жишээлбэл, тэрбээр 1995 онд нийтлэгдсэн “Хорьдугаар зууны монгол” хамтын бүтээлд 1940-1950-иад оны эхэн үеийн улс төрийн дэглэмийг чухамдаа тоталитаризм гэж нарийн тодорхой зааж шууд нэрлээгүй, тэр нь тоталитар дэглэм байсан гэсэн утгатай санаагаа “Цэдэнбалын дэглэм, Чойбалсангийн дэглэм хоёрыг нэгэн төвшинд тавьж, ижил тоталитар гэж нэрлэж боломгүй байна”

²²¹ Монгол Улсын түүх. Тавдугаар боть (XX зуун). УБ., 2003, 202-203 дах тал

²²² Мөн зохиол. 203-212 дахь тал

²²³ XX зууны Монголын түүхийн зарим асуудал. УБ., 1999, 101 дэх тал

гэж тойруу байдлаар илэрхийлж байсан бол²²⁴ 2003 онд “Монгол Улсын түүх”-ийн V ботид энэ үеийн тоталитар дэглэмийн талаар тодорхой, дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Түүний бичсэн зүйлээс заримыг нь товчлон иш татъя.

“1940-1953 он бол Монгол Улсын хувьд дайны үеийн онцгой зорилтуудыг хэрэгжүүлэх, дайны дараа дайнаас болж учирсан хохирол, сүйтгэлийг арилгах, энх цагийн бүтээн байгуулах зорилтуудыг богино хугацаанд нөхөн гүйцэлдүүлэх шаардлага тулгарсан өвөрмөц гэмээр өөрчлөлтүүд гарчээ. Тэдгээр өөрчлөлтүүдийн тодорхойлогдох гол шинж, үндсэн чиглэл нь нэг хүнийг тахин шүтэхэд суурилсан тоталитар дэглэм улам бүр батжин бэхжсэн явдал байв. 1940 оноос хойш 1947 он хүртэлх ... нөхцөлд нам, төрийн эрх баригч цөөн хүмүүсийн эрх мэдэл асар өсөж, удирдлагын төвлөрөл нэн хүчтэй болжээ. Нийгмийн амьдралд намын эзлэх байр суурь бэхжин нөлөө нь нэмэгдэв. ... Чухам эндээс л намын удирдлагыг тойрсон шадар хүмүүсийн бүхэл бүтэн бүлэг бүрэлдэх үндэс гараа эхэлжээ. ... Намын үзэл суртлын ажил нь олон түмний үндэсний ухамсар, бахархлыг үгүйсгэж, чөлөөт сэтгэлгээг боогдуулж, үнэнийг илэрхийлэх эрмэлзлийг нухчин дарж байв. Ингэж ганц үзэл номлолыг хүчээр тулгасан нь нийгмийг тодорхой утгаар оюуны хоосрол руу түлхсэн байна” гэх зэргээр тухайн үеийн тоталитар дэглэмийн гол шинж, эл дэглэм тогтож ноёрхоход МАХН-ын үйл ажиллагаа голлох үүрэгтэй байсан зэрэг улс төрийн үйл явдлыг авч үзэж гарган тавьжээ²²⁵.

Профессор Ч.Дашдаваа 1990-ээд оны эхэн үеэс хойш XX зууны Монголын улс төрийн түүхийг голлон судалсан бүтээлүүддээ 1930-1980-аад оны үеийн улс төрийн дэглэм, түүний хувьсал, шинж чанарыг авч үзэж тодорхой үзэл санал, дүгнэлтүүдийг илэрхийлэн гаргажээ. Ч.Дашдаваа 2003 онд нийтлүүлсэн “Улаан түүх” номондоо авч үзсэн гол асуудал болох 1928 оны сүүлчээр Коминтерн ба БХК (б) намаас социализм байгуулах зорилтыг Монголд тулган хүлээлгэж улмаар хүчээр хэрэгжүүлэх болсон үйл явцыг цааш гүнзгийрүүлж, дэлгэрэнгүй судалсны үр дүнд тулгуурлаж 2008 онд “Монгол дахь төрийн эргэлт” гэсэн том хэмжээний нэгэн сэдэвт бүтээл нийтлүүлжээ. Зохиогч түүндээ Монгол оронд 1920-иод онд үндэсний ардчилсан шинж төрхийг олж бүрэлдэж байсан төрийн засаглал Коминтерн, БХК (б) Намын дээрх бодлогоор тасалдаж 1920-1930-аад оны зааг үед тус оронд тоталитар дэглэм бүрэлдэн тогтсон, тэр нь 1930-аад оны сүүлчээр нэг хүний дарангуйллын авторитар дэглэм болж хувиран ноёрхсон гэсэн үзэл санааг товчлож тавьсан байна.

Зохиогчийн энэ талаарх дүгнэлтийн чанартай санал бодлыг бүтээлийн төгсгөл хэсгээс иш татаж өгүүлбэл: “Зөвлөлт хэв маягийн социалист өөрчлөлт Монголын нөхцөлд тохирохгүй хэмээн үзэж, нийгмийн амьдралын бүх салбарт өрнөсөн ардчилсан өөрчлөлтийг үргэлжлүүлэхийг эрмэлзэж байсан үндэсний ардчилсан үзэлтэй Монголын удирдагчидад <<баруунтан>> хэмээх нэр хаяг зүүж, тэднийг албан тушаалаас нь нэлэнхүйд нь зайлуулах замаар Монгол оронд социализм байгуулах зорилтыг эрх баригч улс төрийн намын гол бодлого болгон хувиргах үйл ажиллагааг Коминтерн, БХК (б) Намаас шууд удирдан зохион байгуулсан байна. Монголд төрийн эргэлт зохион байгуулах Коминтерн, БХК (б) Н-ын энэхүү зорилт 1928 оны эцэст болсон МАХН-ын VII их хурал, Улсын IV Их Хурлаар бүрэн хэрэгжжээ. Монгол дахь төрийн эргэлтийн мөн чанар нь ардчилсан шинж төрхийг олж байсан улс төрийн засаглалаас тоталитар дэглэмд, иргэдийн дийлэнх олонхийн эрх ашиг, сонирхлыг хамгаалахаас хүн амын зөвхөн зарц, ядуу хэсгийн ноёрхлыг тогтоон дээдлэхэд, төлөвшиж байсан зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанаас төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцоонд, олон ургалч үзлээс дан ганц хувьсгалт үзэл суртлын ноёрхолд шилжсэн явдлаар тодорхойлогдож байв”²²⁶. “... Үүний уршгаар Монгол орон нийгэм-эдийн засгийн гүнзгий хямралд орсон бөгөөд тэр нь богино хугацаанд улс төрийн хямрал болон хувирч, <<төр засгийг>> эсэргүүцсэн ард олны бослого, хөдөлгөөн орон даяар гарсан билээ. Ийм нөхцөлд 1932 оны дунд үеэр эрх баригч намын болон Улсын Бага хурлын онц хуралдаануудын шийдвэрээр Монгол оронд социализм байгуулах практик үйл ажиллагаанаас эрс шууд татгалзаж, <<шинэ эргэлтийн бодлогыг>> хэрэгжүүлэх зорилтыг дэвшүүлсэн билээ. ... Гэвч 1930-аад оны эцэст ЗХУ-аас Монголд экспортолсон улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийн уршгаар ардчиллыг сэргээн хөгжүүлэх үйл явц бас л тасран зогссон билээ. Улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийн үр дүнд Монголд нэг хүний дарангуйллын авторитари дэглэм тогтож, ЗХУ-ын нөлөөний хүрээнд БНМАУ баттай орсон байна. Монгол орон дахин социалист байгуулалтын туршилтын талбар болж хувирсан билээ” гэж зохиогч дүгнэн бичжээ²²⁷.

Дээр иш татаж дурдсан Ч.Дашдаваагийн үзэл санаанд бусад эрдэмтдийнхээс ялгаатай хоёр зүйлийн санал байгаагийн нэг дэх нь тэрбээр манай оронд тоталитар дэглэм 1928 оноос бүрэлдэн тогтож эхэлсэн гэж үзсэн явдал юм. Энэ нь цаашдаа нягтлан судлуулж, дэмжүүштэй санал юм гэж бодогдож байгаагийн зэрэгцээ эл асуудлыг судласан манай олон эрдэмтэн тоталитар дэглэм тус оронд 1930-аад оны эхэн үеэс (1933 оноос) бүрэлдэн тогтох болсон гэж үзсэнийг бид дээр өгүүлсэн билээ. Профессорын бусдынхаас ялгаа зөрөөтэй хоёр дахь өөр санал бол тэрбээр 1930-аад оны төгсгөл үеийн дэглэмийг тоталитар биш, харин нэг хүний дарангуйллын авторитар дэглэм гэж үзсэн санал юм. Гэтэл дээр нэр зааж бүтээлийг нь авч үзсэн эрдэмтдийн олонх нь эл үеийн дэглэмийг тоталитаризм гэж үзжээ. Энд анхаарч тэмдэглэвэл зохих өөр нэг зүйл бол Ч.Дашдаваа 1930-аад оны улс төрийн хэлмэгдүүлэлт бол ЗХУ-аас Монголд экспортогдсон үзэгдэл бүхий үйл явдал гэж тодорхой нэрлэж заасан нь доктор Д.Өлзийбаатар болон бусад зарим эрдэмтний үзэл санаатай нийтлэг байна.

²²⁴ Хорьдугаар зууны Монгол. (Түүхийн тойм) УБ., 1995, 96 дах тал

²²⁵ Монгол Улсын түүх. Тавдугаар боть (XX зуун). УБ., 2003, 265-267 дах тал

²²⁶ Дашдаваа Ч. Монгол дахь төрийн эргэлт. УБ., 2008, 354-355 дах тал

²²⁷ Мөн зохиол. 361-362 дахь тал

Профессор Ч.Дашдаваа 1920-1930-аад оны зааг үеийн монгол дахь тоталитаризмын тухай дээрх үзэл санаагаа мөн 2008 онд нийтлэгдсэн “Монгол Улсын хөгжлийн бодлого, үзэл баримтлал: хувьсал, өөрчлөлт” (XX зуун) гэсэн хамтын томоохон бүтээлд бичсэн бүлэгтээ хэд хэдэн зүйлээр тодотгож нэлээн дэлгэрүүлж тавьсан байна. Энд тэр бүгдийг авч үзэх аргагүй тул эрдэмтний үзэл санааны агуулга, логикийг товчилон өгүүлж, дүгнэлтийн чанартай заримыг нь иш татъя.

Зохиогч бичсэн бүлэгтээ Коминтерн, БХК (б) Намаас Монголд тулгасан социализм байгуулах үйл явц нь тус орны улс төрийн тогтолцоонд сөргөөр нөлөөлсөн, тухайлбал, Улсын V их хурлаас (1928. XII-1929.I) “тус улсад жинхэнэ ардын дарангуйлан захирах хатуу засаг тогтоох” шийдвэр гаргасан, улс төрийн тогтолцоонд МАХН-ын эзлэх байр суурь хүчтэй болж намын байгууллагууд төр засгийн үйл ажиллагаанд хутгалдан оролцож захиран тушаагч байгууллага болж хувирсан, нам олон түмнийг зохион байгуулах, ухамсарлуулан итгүүлэх бус харин захиран тушаах, албадан хавчих, кампаничлах арга барил голлох болсон зэргээр бүхэлдээ <<төржсөн нам>>-ын шинж төрхтэй болж улмаар гүйцэтгэх ёсгүй үүргийг хэрэгжүүлэхийг оролдох болсноор Үндсэн хуулийн заалтыг зөрчих, ард олны эрх чөлөөнд халдах, хүмүүсийг үндэслэлгүй баривчилж шоронд хорих явдал багагүй гарсныг авч үзжээ ²²⁸.

Зохиогч үүний үндсэн дээр: “Дээр дурдсан зүйлүүд нь Монгол оронд улс төрийн диктатурын нэг хэлбэр тоталитар дэглэм тогтсныг илэрхийлэн харуулж байв. Хэрэв авторитар дэглэмийн нөхцөлд нийгэм нь төрөөс тодорхой хэмжээнд автономи шинжтэй оршин тогтож, эдийн засаг, оюуны амьдрал болон хувь хүмүүсийн хоорондын харилцааны салбарт тэр бүр хутгалдан оролцдоггүй бол тоталитар дэглэмийн үед нийгмийн амьдралын бүх хүрээнд ноёрхлоо тогтоодог ажгуу. Үүнийг тухайн үеийн Монголын нийгмийн амьдралын нөхцөл байдал ч нотолсон билээ. Дарангуйлагчийн үүргийг нам, төрийн удирдлагад олонх болсон <<зүүнтнүүдийн>> эрх баригч элит бүлэг Коминтерний шууд дэмжлэгтэйгээр хэрэгжүүлж байв. ... Улс төрийн тогтолцоонд намын ноёрхол голлосон, Үндсэн хууль болон аливаа хууль ёсыг баримтлахыг үгүйсгэсэн, засаглал хуваарилалтын зарчмыг хөсөрдүүлсэн, олон ургальч үзлийг нийгэм-улс төрийн үзлээс шахан зайлуулсан, анги, бүлгүүд, давхраадын ашиг сонирхлыг гаргуунд нь гаргасан, төрийн байгууллагуудын үүргийг бууруулан, оронд нь нам, олон нийтийн янз бүрийн байгууллагуудын интеграцийг бий болгож тоталитар дэглэмийн өвөрмөц хэрэгсэл болгон хувиргасан, залхаан цээрлүүлэх аппаратаг үүргийг үлэмж дээшлүүлж, хүчирхийлэлд тулгуурлан засаглалын легитим шинжийг хадгалахыг оролдож байсан, хувь хүний эрх, эрх чөлөөг хааж боогдуулсан зэрэг нь Монголд тогтсон тоталитар дэглэмийн үндсэн шинж төлөв болж байв” гэж дүгнэн бичсэн байна ²²⁹. Дээрх бүтээлүүдээс үзвэл профессор Ч.Дашдаваа авторитар ба тоталитар дэглэмийн мөн чанарын ялгаа, онцлогийг илэрхийлэн гаргаж, манай оронд 1920-иод оны сүүлч үед тоталитар дэглэм тогтсон хийгээд түүний нийтлэг ба онцлог шинжийг авч үзсэн нь түүний судалгаа, дэвшүүлэн тавьсан үзэл санаа, дүгнэлтийн үнэ цэнэ юм.

Академич Ж.Болдбаатар, профессор Ч.Дашдаваа нар XX зууны Монголын улс төрийн түүх, түүний дотор улс төрийн дэглэмийн асуудлыг байнга анхаарч тус бүр судалж ирсний зэрэгцээ мөн хамтарч “Шинэчлэлийн төлөө хөдөлгөөн, түүний хувь заяа” (1952-1966) гэсэн нэгэн сэдэвт хамтын бүтээлийг 2005 онд нийтлүүлжээ. Тэд эл бүтээлийн зорилгыг: “...бидний судалгааны зорилго нь 1952-1966 оны үе бол нэг талаас, социализмын хүрээнд ардчилал, шударга ёсыг тогтоохыг эрмэлзэгчид, нөгөө талаас захиран тушаах тогтолцоог үргэлжлүүлэн багатах талыг баримтлагчдын хоорондын үзэл санааны зөрөлдөөн, тэмцлийн үе байсныг харуулахад оршино. Үүнд: ... Монголд тоталитар дэглэм, номенклатурчдын анги бүрэлдсэн явц, учир шалтгаан, үр дагаварыг шинжлэн үзэх зорилт тавьсан болой” гэж заажээ ²³⁰.

Тэд энэ дагуу архивын сан хөмрөгийн олон эх материал, бусад баримт мэдээг шинжилсний үндсэн дээр нэг хүнийг тахин шүтэхийн хор уршгийг арилгах, монголын нийгмийг сталинизмын ноёрхлоос чөлөөлөх үзэл санааг баримтлагчид болон Ю.Цэдэнбал, түүнийг хүрээлэгчдийн хоорондын тэмцэл 1950-иад оны эхнээс 1960-аад оны дунд үед арав гаруй жил үргэлжилж, хуучныг баримтлагчдын ялалтаар төгссний улс төрийн үр дагавар болж тоталитар дэглэм тогтсон гэж дүгнэн үзээд ²³¹ түүний үзэл суртал, улс төр, нийгэм, зохион байгуулалт, эдийн засгийн үндэс хийгээд гол шинж, агуулгын талаар: “1960-аад оны дунд үе гэхэд монголын нийгмийн амьдралд социализмын сталинч загвар биежсэнээр нийгмийг бүхэлд нь төвлөрсөн удирдлагын хөшүүн хойрго тогтолцоонд захируулж, нэг хүнийг тахин шүтэх шинэ маягийн хэлбэр - Ю.Цэдэнбалыг үг дуугүй аялдан дагалдах явдал нам, төр засгийн дээд удирдлагын үйл ажиллагааны эгэл хэм хэмжээ болжээ. ... Ю.Цэдэнбал улс орны хөгжлийн үндэсний бөгөөд өвөрмөц шинжтэй илүү ардчилсан хувилбар эрэлхийлсэн шинэ сэтгэлгээ бүхий хүмүүсийг үзэл бодлын нь хувьд нухчин дарж, намын удирдлагаас шахан зайлуулснаар ганцаар захирах дэглэмийг 1960-аад оны дунд үе гэхэд бүрэн тогтоож чаджээ. Энэхүү дэглэмийн гол шинж нь төржсөн намын хязгааргүй ноёрхол, үзэл суртлын догмагизм буюу ЗХУ, ЗХУКН-ыг сохроор даган дууриах явдал, албан тушаалын өмчлөл болж байв” гэж дүгнэн бичжээ ²³².

Эрдэмтдийн эл хамтын бүтээл нь манай оронд тогтож байсан тоталитар дэглэмийн асуудлыг түүний аль нэг түүхэн тодорхой үеэр нь нарийвчлан судлахын үлгэр жишээг харуулсан эрдэм шинжилгээний чухал бүтээл болжээ гэж үзэж байна.

²²⁸ Монгол Улсын хөгжлийн бодлого, үзэл баримтлал: хувьсал, өөрчлөлт (XX зуун). Зохиогчид: Ж.Болдбаатар, Ч.Дашдаваа, Г.Дашням, Ж.Болд, Ч.Баянжаргал, С.Туяа, Б.Баттөмөр. Хянан нягталсан: Г.Чулуунбаатар, Ч.Баянжаргал, Н.Хишигт. УБ., 2008, 115-116 дах тал

²²⁹ Мөн зохиол. 116 дахь тал

²³⁰ Болдбаатар Ж., Дашдаваа Ч. Шинэчлэлийн төлөө хөдөлгөөн, түүний хувь заяа (1952-1966). УБ., 2005, 5-6

²³¹ Мөн зохиол. 249 дэх тал

²³² Мөн зохиол. 236 дахь тал

Манай орны нэлээд эрдэмтэн 1950-иад оны эхэн үеэс 1990 он хүртэлх хугацаанд тус оронд тогтож байсан улс төрийн дэглэмийг авторитаризм гэж үздэг бол Ж.Болдбаатар, Ч.Дашдаваа, Д.Дашдулам болон бусад нэлээн эрдэмтэн 2005 оноос хойшихи бүтээлүүдэд тоталитар дэглэм гэж үзсэн нь дээр авч үзсэн ном зохиолуудаас тодорхой харагдаж байна. Ийм үзэл санааг Ч.Дашдаваа Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийн асуудлаар Төрийн ордонд 2005 онд зохиогдсон эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэлээ тус хурлын материалын эмхтгэлд нийтлүүлэхдээ улам бүр тодруулж: "... 1960-аад оны дунд үе болоход Монгол оронд тоталитар шинж бүхий улс төрийн дэглэм бүрэлдэн тогтжээ. ... Гэвч энэхүү тоталитар дэглэм 20 орчим жил л оршин тогтнох тавилантай байсан ажээ. 1980-аад оны дунд үеэс Монгол оронд өөрчлөн байгуулалтын үйл явц эхэлж, улмаар 80-90-ээд оны зааг үеэс ардчилсан хөдөлгөөн монголын нийгмийг бүхэлд нь хамарч, 1992 онд баталсан шинэ Үндсэн хуулиар Монгол орон ардчилсан орон болж хувирсан билээ" гэж бичжээ²³³.

Монгол Улсад 1990 онд эхэлж хэрэгжсэн ардчилсан язгуур шинэчлэлээр нийгэм, улс төрийн социалист байгуулал халагдаж, улмаар монголын нийгмийн түүх, бодит байдлыг ойлгон тайлбарлаж ирсэн марксист үзэл суртал, онолын догматик сэтгэлгээ хүч нөлөөгөө алдаж хэрэглэгдэхгүй болсноор тус орны түүх, түүний дотор XX зууны улс төрийн түүх, оршиж ирсэн улс төрийн систем, дэглэмийг шинэ сэтгэлгээгээр, үнэн бодитойгоор судлан шинжлэх нөхцөл бололцоо бий болжээ. Манай нийгмийн ухааны эрдэмтэд үүний дагуу эдгээр асуудлыг чухалчлан судалж эдүгээ хүртэлх хугацаанд олон бүтээл нийтлүүлэн гаргажээ. Тэдгээр нь одоо эргээд нийгмийн сэтгэлгээний түүх бичлэгийн бие даасан судалгааны объект болж байна. XX зууны Монгол дахь улс төрийн дэглэмийн асуудлыг манай философич эрдэмтэд, улс төр судлаач, социологчид зохих хэмжээнд судалжээ. Тэгэхдээ эл чиглэлийн судалгаанд түүхч эрдэмтэд илүү их идэвх зүтгэлтэй оролцож, олон чухал бүтээл гаргажээ. Тэдний судалгаа түүхэн бодитой үйл явдал, архивын арвин их баримт материалд шинжилгээ хийх үндсэн дээр хийгдснээр, гол зорилго, агуулгаараа XX зуунд манай оронд тогтож ирсэн улс төрийн дэглэм, түүний үндсэн шинж, хувьсал өөрчлөлтийн үйл явцыг бүхэлд нь зураглан гаргаснаараа шинжлэх ухааны үнэ цэнэтэй, судалгаа – танин мэдэхүйн ач холбогдолтой байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Атар Ю. Монголын улс төрийн системийн төлөвшлийн онцлогийг судлах нь (Системийн онолын загвараар) Хөх хот, 2005
2. Цанжид А. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн онолын үзэл баримтлалын тухай зарим асуудал. – Шинэ толь. – 1999, №4 (28)
3. Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя. Перевод с французского. М., 1995
4. Лхам И. К.Попперийн <<нээлттэй нийгэм>>-ийн үзэл санаа ба нийгмийн ардчилсан үйл явц (Философийн шинжилгээ). УБ., 2001
5. Болд –Эрдэнэ Д. Монгол дахь тоталитаризм: үүсэл бүрдэлт, үе шат, онцлог. – Шинэ толь. – 2007, №2 (59)
6. Гүндсамбуу Х. Монголын нийгмийн давхраажил: хөгжил, хандлага (XX зуун). УБ., 2002
7. Болдбаатар Ж., Дашдаваа Ч. Шинэчлэлийн төлөө хөдөлгөөн, түүний хувь заяа (1952-1966). УБ., 2005
8. Тамир Ч. Улс төрийн Товчооны гишүүдийн хэв маяг, социал төрх (1940-1990 он). – “Политологи” сэтгүүл. – 2009, №4 (50)
9. Тамир Ч. Монголд тоталитар дэглэм тогтоход институцийн (дүрмийн) гүйцэтгэсэн үүрэг. – “Политологи” сэтгүүл. – 2010, №6 (58)
10. Дашдаваа Ч. Монгол дахь төрийн эргэлт. УБ., 2008
11. Монгол Улсын түүх. Тавдугаар боть. (XX зуун). УБ., 2003
12. Дашдаваа Ч. Монгол дахь ардчиллын түүхэн уламжлалын асуудалд. – Монгол Улсын ардчилсан хөгжил ба Үндсэн хууль (Эрдэм шинжилгээний бага хурал. Илтгэлүүд. 2005 оны 1 дүгээр сарын 12-ны өдөр). УБ., 2005
13. Монгол Ардын Намын түүх (1946-1953). V боть. Зохиогч: П.Дэлгэржаргал, Р.Төрдалай, Ж.Болдбаатар. УБ.,
14. Монгол Ардын Намын түүх (1954-1965). VI боть. Зохиогч: Ж.Болдбаатар, Д.Дашдулам. УБ., 2011
15. Монгол Улсын түүх. Тавдугаар боть (XX зуун). УБ., 2003

²³³ Дашдаваа Ч. Монгол дахь ардчиллын түүхэн уламжлалын асуудалд. – Монгол Улсын ардчилсан хөгжил ба Үндсэн хууль (Эрдэм шинжилгээний бага хурал. Илтгэлүүд. 2005 оны 1 дүгээр сарын 12-ны өдөр). УБ., 2005, 48-56 дах тал